

Əlyazması hüququnda

ZƏFƏR MAHMUD OĞLU KƏRİMOV

**ŞİMALİ AZƏRBAYCANDA İCTİMAİ-SİYASİ
HƏRƏKATIN TARİXİNDƏ MƏTBUATIN ROLU
(XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ)**

İxtisas: 5503.02 – Vətən tarixi

**Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2014

Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun “Azərbaycanın yeni tarixi” şöbə-sində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

tarix üzrə elmlər doktoru

İ.S.Bağirova

Rəsmi opponentlər:

tarix üzrə elmlər doktoru

tarix üzrə fəlsəfə doktoru

A.Ə.Paşayev

Ə.Ə.Şahverdiyev

Aparıcı elmi müəssisə:

Azərbaycan Dövlət

Pedaqoji Universitetinin

“Azərbaycan tarixi” kafedrası

Müdafiə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən tarix üzrə elmlər doktoru və tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.161 sayılı Dissertasiya Şurasının «22__» _09_____ 2014-cü il tarixli iclasında, saat « ____ » da keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti, 31.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Arxivində tanış olmaq olar.

Avtoreferat « ____ » _____ 2014-cü ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru:

C.Ə.BƏHRAMOV

I. DISSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan ictimai-siyasi və ədəbi-estetik fikrinin formalaşaraq milli şüur və milli özünüdərk səviyyəsinə yüksəlməsi prosesi XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Lakin “millət”, “milli özünüdərk hissi” məfhumları XXI əsrdə də öz aktuallığını itirməyib, əksinə, son iyirmi ildə baş vermiş hadisələri, etnik zəmində yaranmış münaqişələri nəzərə alsaq, daha da geniş şəkildə həm tarix, həm də fəlsəfə, etnososiologiya elmlərində təhlil olunmağa başlayıbdır.

Təbii ki, Azərbaycanda milli şüurun formalaşması prosesinin tarixi kökləri daha qədim dövrlərdən qaynaqlanır. Xalqımızın zəngin folkloru, xüsusən də “Kitabi-Dədə Qorqud”umuz milli estetik fikir yaddaşımızda qəhrəmanlıq və vətənpərvərlik duyğularını gücləndirməklə yanaşı həm də milli kökümüz və milli kimliyimizin tanınmasında böyük əhəmiyyətə malikdir.

Orta əsrlərdə Azərbaycan ədəbi ictimai fikrinin əsas mənbəyini böyük söz ustalarının bədii əsərləri təşkil edirdi ki, onlar öz yaradıcılıqlarında azad cəmiyyət, azad insan və şəxsiyyət amilinə çox böyük diqqət yetirirdilər.

XIX əsrin ikinci yarısında Şimali Azərbaycanda genişlənən milli özünüdərk və azadlıq ideyaları ziyalılar içərisində milli həmrəyliyi günügündən gücləndirir və anadilli mətbiatın yaranması zərurətini üzə çıxarırdı. Hələ əsrin birinci yarısında Tiflisdə “Tiflisskiye vedomosti” qəzetinin həftəlik əlavəsi olan “Tatar xəbərləri” qəzeti (1831-1833) və “Qafqazın o tayının xəbəri” (1841-1843) qəzetiləri milli mətbuatımızın təşəkkülü üçün bir bünövrə rolunu oynamışdı. Nəhayət, 1875-ci il iyulun 22-də Bakıda Həsən bəy Zərdabi tərəfindən ana dilində nəşr olunan “Əkinçi” qəzeti ilə Azərbaycan milli mətbuatının əsası qoyuldu.

“Əkinçi” qəzeti ölkədə elm və mədəniyyətin inkişafı, kənd təsərrüfatının genişləndirilməsi və ana dilinin saflığının qorunması kimi vacib məsələlərə xüsusi diqqət yetirirdi.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda demokratik mətbuat keyfiyyətə özünün yeni mərhələsinə qədəm qoydu. Mütərəqqi fikirlərlə yanaşı, uzun illər mətbuatda mövcud olmuş mədhiyyəçilik meyilləri tədricən öz yerini daha mütərəqqi, demokratik və siyasiləşməkdə olan mətbuata verirdi. “Əkinçi” qəzeti ənənələrini uğurla davam etdirən “Ziya”, “Ziyayi-Qafqaziyyə”, “Kəşkül”, “Şərqi-Rus” və b. qəzet və jurnallar Azərbaycan xalqının tərəqqisi və milli mənlilik şüurunun formalaşması yolunda mühüm rol oynadı. XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda mütərəqqi, demokratik mətbu orqanlar kimi fəaliyyət göstərmiş “Həyat”,

“İrşad”, “Füyuzat”, “Molla Nəsrəddin”, “Dirilik”, “İqbal”, “Yeni İqbal”, “Açıq söz”, “İstiqlal”, “Azərbaycan”, “Азербайджан” və s. qəzet və jurnallar Sovetlər birliyi dövründə Azərbaycan tarixşünaslığında qeyri-obyektiv şəkildə araşdırılaraq tədqiq olunmuş və onlara burjua mətbuatı damğası vurularaq qərəzli münasibət bildirilmişdir. Müstəqillik dövründə mövzu ilə bağlı bəzi tədqiqat əsərləri yazılıb nəşr olunsada, bu problemlərlə bağlı ayrıca tədqiqat aparılmamışdır. Məhz bu səbəbdən mövzunun kompleks şəkildə araşdırılması elmi aktuallıq kəsb edir.

Tədqiqatın xronoloji cərcivəsi yeni tariximizin ən mühüm dövrlərindən olan 1900-1920-ci illəri əhatə edir.

Mövzunun öyrənilməsi səviyyəsi. Azərbaycan mətbuatı tarixinin XIX əsrdən başlanan əzablı, iztirablı, keşməkeşli, eyni zamanda şərəfli inkişaf yolu, mətbuat orqanlarının ideya-estetik dünyagörüşü və sənətkarlıq xüsusiyyətləri haqqında mətbuat tarixşünaslığımızda kifayət qədər sanballı tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Əziz Mirəhmədov¹, Nazim Axundov², Nəriman Zeynalov³, İslam Ağayev⁴, Şirməmməd Hüseynov⁵, Alxan Bayramoğlu⁶, Ağarəfi Zeynalzadə⁷, İsrəfil Məmmədov⁸, Şamil Vəliyev⁹, Nəsiman Yaqublu¹⁰, Asif Rüstəmli¹¹ və b. alimlərin, eləcə də xarici ölkə tədqiqatçılarından D.İ. Vateyşvilinin¹², Yusuf Akçuranın¹³ və b.-nin əsərləri

¹ Mirəhmədov Ə.M. Birinci Azərbaycan qəzeti “Əkinçi” (1875-1877). Tam mətni. Bakı: 1979.

² Axundov N. Azərbaycan dövrü mətbuatı (1832-1920). Biblioqrafiya. Bakı: Elm. 1987.

³ Zeynalov N.N. Azərbaycan mətbuatı tarixi. I cild. Bakı: ADU nəşriyyatı. 1973.

⁴ Ağayev İ.M. Molla Nəsrəddin tarixən və bu gün. “Ədəbiyyat” qəzeti, 19 aprel 1996.

⁵ Hüseynov Ş.A. Həqiqət və ədalət carçısı. Bakı: Azərnəşr, 1988. 191 s.

⁶ Bayramoğlu A. Şamaxıda maarif və maarifçilik (XIX əsrin ortalarından mart 1918-ci ilə qədərki ədəbi mühit). Bakı: 1997.

⁷ Zeynalzadə A. Azərbaycan mətbuatı və çar senzurası (1850-1905). Bakı: Elm. 2006.

⁸ Məmmədov İ.S. İrəvan dəftəri. İctimai fikir tariximizin qərubsəyən üfiqləri. Bakı: Adiloğlu. 2002.

⁹ Vəliyev Ş.Q. Füyuzat ədəbi məktəbi. Bakı: Elm. 1999. 444 s.

¹⁰ Yaqublu N. Azərbaycan Milli İstiqlal mücadiləsi və Məhəmmədəmin Rəsulzadə. B., Nərgiz P. 2003.

¹¹ Rüstəmli A. Ədəbi istiqlalımız. Bakı: Elm. 2004.

¹² Ватейшвили Д.И. Русская общественная мысль и печать на Кавказе. Москва: Наука. 1973.

¹³ Akçura Y. Yeni türk dövlətinin öncülləri. Ankara: 1981.

mətbuat tariximizin obyektiv araşdırılmasında mühüm rol oynamışdır.

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, əksər elm sahələrində olduğu kimi tarixşünaslığımızın ayrılmaz hissəsi olan mətbuat tarixi sahəsində də bir çox sovet dövrü tədqiqatçılarımız o dövrün obyektiv tarixi hadisələrini ədalətli şəkildə araşdırmamış, totalitar quruluşa xidmət göstərən bolşevik-yönlü qəzetlərin tədqiqinə üstünlük vermişlər. Həmin tədqiqatçılar “Həyat”, “İrşad”, “Kaspi”, “Füyuzat”, “Şəlalə”, “Açıq söz”, “Azərbaycan” və s. qəzet və jurnalları burjua mətbuatı kimi dəyərləndirir, onların mühərrirlərinin yazdıqları məqalələri isə Azərbaycan cəmiyyətinə zərərli hal hesab edirdilər.

Bəzi faktlara diqqət yetirək: Məlumdur ki, XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda nəşr olunan çoxsaylı qəzetlər içərisində “Kaspi” qəzeti daha uzun ömürlü olmuş və ölkədə baş verən ictimai-siyasi hadisələri oxuculara real şəkildə çatdırmağa çalışmışdır. Həqiqət və obyektivlik naminə bəzən bolşeviklərin mövqeyini müdafiə edən “Kaspi”nin fəaliyyətini təzadlı və ziddiyyətli hal kimi dəyərləndirən tanınmış mətbuat tarixçisi Nəriman Zeynalov göstərir ki, “Kaspi” qəzetinin həm qatı burjua sifəti, həm də mütərəqqi meyilləri olmuşdur.¹

Tədqiqatçı alim “Kaspi” qəzetində çıxış edən mütərəqqi fikirli qələm sahiblərinin böyük bir qismini mürtəce burjua ziyalıları adlandırır və nədənsə, demokratik mətbuat üçün deyilmiş bir fikri – “mətbuat cəmiyyətin güzgülüdür” ifadəsini unudurdu.

Digər bir fakta nəzər salaq. “İrşad” qəzeti də “Həyat” qəzeti kimi demokratik ənənələrə əsaslandığından və öz səhifələrində xalqın taleyüklü məsələlərini əks etdirən məqalələr dərc etdiyindən iki siyasi qütbün, maarifçi demokratlar və liberal burjua sinfinin nümayəndələri bu qəzetin ətrafında toplanmışdı. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim, Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü Ə.Mirəhmədov da təəssüf ki, bu həmrəyliyi məfkurə ayrılığı və ikitirəlik kimi qiymətləndirmişdir: “Həyat”da gördüyümüz məfkurəvi ikitirəlik “İrşad”da da daha qabarıq halda idi, onun da müəlliflər heyətində iki bir-birinə zidd sosial qütbün nümayəndələri vardı: Məmmədquluzadənin yaxşı tanıdığı, dərin rəğbət bəslədiyi inqilabçı və demokratik ziyalılar – N.Nərimanov, S.M.Əfəndiyev, Ü.Hacıbəyov və başqaları; liberal, burjua – millətçi ziyalılar – Ə.Ağayev, H.Vəzirov, M.Tahirzadə və başqaları”.²

F.ü.e.d. prof. Şamil Vəliyev “Füyuzat ədəbi məktəbi” adlı tədqiqat əsə-

¹ Zeynalov N.N. Azərbaycan mətbuatı tarixi. I c. Bakı: ADU, 1973. s. 54.

² Mirəhmədov Ə.M. Azərbaycan Mollanəsrəddini. Bakı: Yazıçı, 1980. s. 306.

rində XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda iki böyük ədəbi məktəbdən birinin – “Füyuzat” jurnalı və onun ətrafına toplanmış milli ruhlu ziyalıların ideya, siyasi baxışları və onların bu jurnalda dərc etdirdikləri, dil, din, türkcülük və turançılıq məfkurəsinin təbliği məsələlərinə toxunarkən göstərir ki, “Füyuzat” jurnalının davamçıları olan “İrşad”, “Tazə həyat”, “Tərəqqi”, “İttifaq”, “Həqiqət”, “Yeni Füyuzat”, “İqbal”, “Şəlalə”, “Açıq söz”, “Bəsirət”, “Qurtuluş”, “Övraqi-nəfisə” və b. “Füyuzat” ədəbi məktəbinin mütərəqqi ənənələrini daha da inkişaf etdirərək, Şimali Azərbaycanda milli dövlətçiliyin bərpa olunmasının mühüm siyasi və ideoloji bazasını formalaşdırmış oldular¹.

Tədqiqatçı-alim, prof. A.Bayramoğlu Şamaxıda maarif və maarifçilik (XIX əsrin ortalarından mart 1918-ci ilə qədərki ədəbi mühit) adlı əsərində “Ziyayi-Qafqaziyyə” qəzetinin xalq maarifi sisteminin təkmilləşdirilməsi və inkişafı məsələlərinə geniş yer verdiyini və qəzetin redaktoru Səid Ünsizadə özünün “Məktəblərimiz və mədrəsələrimiz barədə bir neçə söz” məqaləsində dövrə müvafiq tələblər səviyyəsində yazılan hər hansı dərs kitabının çapına özünün “Ziya” mətbəəsində şərait yaratmağa və kömək etməyə hazır olduğunu göstərirdi².

1905-1907-ci illər inqilabından sonra Şimali Azərbaycanda həm siyasi və sinfi, həm də demokratik yönümlü mətbuat orqanları, o cümlədən “Hümmət”, “İrşad”, “Molla Nəsrəddin” və s. xalqın gözüni açmaq, onun siyasi azadlıqlar uğrunda mübarizəsini təmin etməsi məsələlərinə toxunan t.ü.f.d. prof. Şirməmməd Hüseynov, özünün “Həqiqət və ədalət carçısı” adlı tədqiqat araşdırmasında hümmətçi və molla-nəsrəddinçilərin başladıkları geniş fəaliyyətin xalqın ictimai-siyasi və milli zülmədən qurtarmaq uğrunda azadlıq mücadiləsinə əməli yardım göstərdiyini qeyd edir³.

XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda milli dirçəlişə nail olmaq məsələlərindən bəhs edən t.ü.f.d. Nəsiman Yaqublu M.Rəsulzadənin “Dirilik” jurnalında “Milli dirilik” başlığı ilə silsilə yazılar çap etdirdiyini və onun “müsəlmançılıq milləti ifadə etmir, milliyət din üzərində yox, dil və kultür birliyi üzərində qurulur” fikrini irəli sürdüyünü və milli dirçəlişə nail olmağın yeni yollarını aradığını göstərir⁴.

Məşhur Amerika tarixçisi Tadeuş Svyatoçovski özünün “Rusiya

¹ Vəliyev Ş.Q. Füyuzat ədəbi məktəbi. Bakı: Elm 1999. s. 443.

² Bayramoğlu A. Şamaxıda maarif və maarifçilik (XIX əsrin ortalarından mart 1918-ci ilə qədərki ədəbi mühit). Bakı: 1997, s. 44-57.

³ Hüseynov Ş.A. Həqiqət və ədalət carçısı. Bakı: Azərənşr 1988. s. 57.

⁴ Yaqublu N. Məmməd Əmin Rəsulzadə. Bakı: 1991. s. 31.

Azərbaycanı 1905-1920.” adlı əsərində XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda mövcud olan ictimai-siyasi hadisələri hərtərəfli təhlil edərək göstərirdi ki, o dövrdə cəmiyyətdə yeni dil məsələsi aktual bir mövzu kimi meydana çıxdığı bir vaxtda M.Rəsulzadə özünəməxsus fəallıqla bu polemikaya qoşularaq, məsələnin həlli üçün “Yeni lisan” (Yeni dil) hərəkatını yaratdı və “Şəlalə” jurnalı səhifələrində çıxış edərək, “Dil sosial faktor kimi” və “Yeni Lisan qrupu və türk dili” məqalələri ilə əslində hər iki diskusiya aparan tərəfin nəzər nöqtəsini inkar etdi¹.

Tatar xalqının görkəmli alimi Yusuf Akçuranın “Yeni türk dövlətinin öncülləri” əsərində Əhməd bəy Ağaoğlunun geniş və hərtərəfli fəaliyyətinə danışıarkən göstərir ki, o, böyük jurnalistik fəaliyyəti ilə yanaşı Azərbaycanda fəal ictimai-siyasi və təşkilati iş aparmış, “Difai” partiyasını yaratmaqla mənfur ermənilərin müsəlmanlara qarşı qırğınlarının qarşısını almaq üçün yorulmadan çalışmışdır.²

Gətirdiyimiz faktlardan da göründüyü kimi, XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda baş verən mürəkkəb ictimai-siyasi proseslər, milli azadlıq və milli dövlətçiliyimizin yenidən yaranması problemləri sovetlər dövründə, uzun illər tarixşünaslığımızda birtərəfli qaydada araşdırılmışdır. Odur ki, siyasi alternativlər dövrü adlandırılan və Azərbaycan xalqının milli mücadiləsi tarixinin qaranlıq məqamlarını özündə saxlayan o dövrün mətbuatının obyektiv və hərtərəfli araşdırılması elmi aktuallıq kəsb edir. Tədqiq etdiyim tarix üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının əsas məqsədi də bu problemin həllinə yönəlmişdir.

Tədqiqatın mənbə bazası. Dissertasiya işi mətbuat tariximizlə bağlı çoxlu arxiv materialları, tarixçilərin, filoloqların Azərbaycan mətbuatı tarixinə dair müxtəlif qaynaqlarda aşkara çıxardıqları materiallar, habelə “Əkinçi” (1875-1877), “Ziyayi-Qafqaziyyə” (1879-1884), “Kəşkül” (1883-1891), “Kaspi” (1881-1919), “Şərqi-Rus” (1903-1905), “Həyat” (1905-1906), “İrşad” (1905-1908), “Füyuzat” (1906-1907), “Molla Nəsrəddin” (1906-1931), “Tazə həyat” (1907-1908), “Tərəqqi” (1908-1909), “İqbal” (1912-1915), “Şəlalə” (1913-1914), “Dirilik” (1914-1916), “Açıq söz” (1915-1918), “Hümmət” (1917-1918), “Övraqi-nəfisə” (1919), “İstiqlal” (1918-1920), “Azərbaycan” (1918-1920) kimi qəzet və jurnalların materiallarının tədqiqata cəlb edilməsi, öyrənilməsi və təhlili əsasında yazılmışdır.

Azərbaycan milli mətbuatının ilki “Əkinçi” qəzetinin mühüm rol

¹ Swietochowski T. Russian Azerbaijan 1905-1920. Cambr. Univ. Press. 1985. p. 75.

² Akçura Y. Yeni türk dövlətinin öncülləri. Ankara: 1981. s. 184.

oynadığı milli şüurun canlanma prosesi XIX əsrin sonlarına doğru “Ziya”, “Ziyayi-Qafqaziyyə” və “Kəşkül” kimi qəzet və jurnalların nəşri ilə yeni mərhələyə qalxaraq azərbaycançılıq şüurunun formalaşması səviyyəsinə yüksəlmişdi.

1879-cu ildə Səid Ünsizadənin redaktorluğu ilə Tiflisdə nəşr olunmağa başlayan «Ziya» qəzeti az sonra «Ziyayi-Qafqaziyyə» adı ilə fəaliyyətini davam etdirdi. 7 şöbədən ibarət olan «Ziya» qəzeti əsasən «Əkinçi» əənənlərini yaşatmağa çalışır, maarif və mədəniyyətə dair məqalələr dərc etməklə yanaşı, dini xurafatın tənqidi, ictimai problemləri əks etdirən yazılar, eləcə də tarixi və ədəbi mövzularla bağlı materiallar da çap edirdi.

1903-cü ildə görkəmli alim və publisist Məhəmməd ağa Şahtaxtılı tərəfindən Tiflisdə nəşr olunmağa başlayan «Şərqi-Rus» qəzeti (1903-1905) Şimali Azərbaycan ictimai həyatının bir çox sahələrini əks etdirməklə yanaşı, Rusiya, xüsusilə Qafqaz xalqlarının həyatına da geniş yer ayırır, Volqaboyu tatarlarının adət və əənələrindən, məşğuliyyətindən yazırdı.

1905-1906-cı illərdə Bakıda nəşr olunan ilk gündəlik elmi, ədəbi, siyasi qəzet olan “Həyat” milli ruhu və obyektivliyi ilə azərbaycanlılar arasında böyük rəğbət qazanmışdı. Ə.Hüseynzadə və Ə.Ağaoğlunun redaktorluğu ilə dərc olunan “Həyat” qəzeti ziyalıların mütərəqqi fikirli düşüncələrini xarakterizə edərək oxuculara çatdırır, türkçülük məfkurəsini islamıyyətdən ayır təsəvvür edə bilmirdi.

1906-cı ildə Ə.Ağaoğlunun redaktorluğu ilə Bakıda nəşr olunmağa başlayan “İrşad” qəzeti Azərbaycan türklərinin gündəlik dərc olunan ikinci qəzeti idi. Ə.Ağaoğlu “İrşad” qəzetində Qafqaz, Azərbaycan, İran, islam mövzularında gündəlik məqalələr yazmışdır.

XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycan mətbuatının böyük bir qanadını, xalqın milli ruhuna yaxın, demokratik əənələrə əsaslanan “Molla Nəsrəddin” jurnalı təşkil edirdi. 1906-cı il aprelin 7-də Cəlil Məmmədquluzadənin redaktorluğu ilə Tiflisdə nəşr olunmağa başlayan “Molla Nəsrəddin” satirik jurnalı az bir vaxt ərzində öz ətrafına M.Ə.Sabir, Ö.F.Nemanzadə, Ə.Haqverdiyev, M.S.Ordubadi, Ə.Nəzmi, M.Möciz, Ə.Qəmküsar və b. qüdrətli qələm sahiblərini toplaya bilmışdi. Jurnalın tədqiqatçılarından olan t.ü.e.d. A.Ə.Paşayevin qeyd etdiyi kimi, “Şərqin məzlum zəhmətkeşlərinin dərddli qəlbələrinin dərinliklərindən qopub gələn fəryadları, ah-nalələri “Molla Nəsrəddin” səhifələrində felyeton, şeir və karikaturalara çevrilərək geniş əks-səda doğururdu”.¹

¹ Paşayev A.Ə. “Molla Nəsrəddin” dostları, düşmənləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2010. səh.18.

“Molla Nəsrəddin” jurnalı Şimali Azərbaycanda yeni jurnalistika məktəbinin əsasını qoymaqla yanaşı, milli mətbuatda yeni düşüncə və deyim tərzini də təzələmiş oldu. Onun davamçıları olan “Bəhlul” (1907), “Zənbur” (1909-1910), “Mirat” (1910), “Kəlniyyət” (1912-1913), “Tuti” (1914-1917) və b. jurnallar Azərbaycan ictimai fikir tarixində maarifçi demokrat cərəyanına mənsub olub milli şüur, milli təfəkkür ideyalarının ayrı-ayrı məsələlərinin həllinə çalışsa da, onlar “Molla Nəsrəddin” səviyyəsinə yüksələ bilmədilər.

XX əsrin əvvəllərində milli mətbuatın digər mühüm bir qanadını “Füyuzat” jurnalı təşkil edirdi. Jurnalın ilk sayı 1906-cı ilin noyabrında Bakıda Ə.Hüseynzadənin redaktorluğu ilə nəşr olunmuşdur. 1907-ci ilin noyabrına qədər fəaliyyət göstərən “Füyuzat”ın cəmi 32 sayı işıq üzü görmüşdür.

Ötən əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda çap olunan mətbuat orqanları içərisində öz demokratikliyi və obyektivliyi ilə diqqəti cəlb edən qəzetlərdən “İqbal” və “Yeni İqbal” qəzetləri olmuşdur.

“İqbal” qəzeti (1912-1915) öz səhifələrində elm, maarif, mədəniyyət və təhsil məsələlərinə geniş yer verir, M.Rəsulzadə, N.Nərimanov, H.Cavid, Ü.Hacıbəyli, A.Səhhət, S.Eynullayev (İbrahimov), S.H.Sadiq (Kazımoğlu), Ə.Nəzmi, İ.Qaspiralı kimi görkəmli qələm sahiblərinin məqalələrini tez-tez dərc edirdi.

“Yeni İqbal” qəzeti (1915-1917) Birinci Dünya müharibəsi illərində Şimali Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatını ən dolğun işıqlandıran milli mətbu orqanlarımızdan biri olmuşdur. Müxtəlif illərdə onun nəşiri və sahibi-imtiyazı Z.Abdulbəyzadə, redaktoru Ü.Hacıbəyli, müdiri və sahibi-imtiyazı Əbdülrəhman Məşədi Dadaş oğlu, baş mühərriri M.Rəsulzadə (19-cu saydan sonra O.Orucov) olmuşdur.

Ötən əsrin əvvəllərində milli mətbuatımız içərisində azərbaycançılıq və türkçülük ideyalarını ən çox təbliğ edən və milli məfkurəni gücləndirən mətbu orqan “Açıq söz” qəzeti (1915-1918) idi. “Açıq söz” qəzeti hürriyyət və millətçilik prinsiplərini, eləcə də türkçülük ideyalarını çox zaman M.Rəsulzadə, Ö.F.Nəmanzadə, H.Cavid, Y.V.Çəmənzəminli, Ü.Hacıbəyli, Ə.Cavad və b. görkəmli publisistlərin məqalələri vasitəsilə geniş xalq kütlələrinə çatdırır, bu hissləri onlara aşılayırdı.

1918-1920-ci illərdə fəaliyyət göstərmiş “Azərbaycan” və “Азербай-джан” qəzetləri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin orqanı kimi mətbuat tariximizə ilk milli rəsmi dövlət qəzetləri olaraq daxil olmuşdur. AXC-nin rəsmi orqanı kimi nəşr olunsada, “Azərbaycan” qəzeti müstəqil siyasi düşüncə tərzinə və demokratik ənənələrə əsaslanan bir qəzet kimi fəaliyyət

göstərmiş və xalqın bütün siyasi zümrələrinin mənafeyinin ifadəçisi olmuşdur. Bu fikri qəzetin redaktorlarından biri olmuş Üzeyir Hacıbəyli belə ifadə edirdi:

“Danışılar ki, “Azərbaycan” qəzeti, guya “Müsavət” partiyasına mənsub firqəvi bir qəzet imiş... Bu firqə barəsində bəyan etməyi lazım bilirəm ki, qəzetimiz partiya qəzeti deyildir”.¹

Yuxarıda göstərilən nümunələr mənbələrin öyrənilməsi, problemin dərin müqayisəli təhlil əsasında araşdırılmasına imkan vermişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın başlıca məqsədi çoxsaylı və rəngarəng qaynaqların, habelə geniş qəzet və ədəbiyyat materiallarının əsasında XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ictimai-siyasi hərəkətinin tarixində mətbuatın rolunu araşdırmaqdır. Həmin məqsədə çatmaq üçün dissertasiyada aşağıdakı konkret vəzifələrin həllinə cəhd göstərilmişdir:

- Azərbaycan dövrü mətbuatının yaranması, formalaşması və özünəməxsusluğu məsələlərini əlaqəli şəkildə təhlil etmək;
- Azərbaycanda elm, maarif, mədəniyyətin inkişafı və yeni təfəkkür uğrunda mübarizədə mətbuatın rolunu araşdırmaq;
- Şimali Azərbaycanda siyasi şürun inkişafında, ictimai təşkilatların və siyasi partiyaların fəaliyyətində mətbuatın aparıcı bir qüvvəyə çevrilməsi xüsusiyyətlərini müəyyən etmək;
- Şimali Azərbaycan mətbuatının milli-mədəni muxtariyyət, milli-ərazi muxtariyyəti və istiqlaliyyət uğrunda mübarizədə rolunu tədqiq etmək;
- Şimali Azərbaycan mətbuatında milli dövlətçilik məsələlərinin işıqlandırılması problemləri və bu məsələlərə mətbuatın təsir imkanlarını təhlil etmək;
- Azərbaycan milli dövlətçiliyinin bərpası problemlərinin həllində mətbuatın öz üzərinə götürdüyü vəzifələr və buna nail olmaq yollarının prioritet istiqamətlərini tədqiq etmək;
- Sovet dövrü tədqiqatçılarının Azərbaycan mətbuatını araşdırma səviyyəsini öyrənmək, sistemləşdirmək və nəticə çıxarmaq;
- Demokratik prinsiplərdən uzaq sovet yanaşma metodlarına əsaslanan mətbuat tarixçilərinin qərəzli fikirlərinə münasibət bildirmək;
- Azərbaycan milli intibahında mətbuatın təsir gücünü araşdırmaq.

Dissertasiyanın metodoloji əsasları

Dissertasiya işinin metodoloji əsasını tarixi inkişafın ümumi qanunauyğunluğuna əsaslanan nəzəri baxışlar tarixi tədqiqat metodları vasitəsi ilə tədqiqata tətbiq edilmişdir. Onların sırasında ümum elmi metodlar (analiz,

¹ “Azərbaycan” qəzeti, 9 mart 1919.

sintez və s.) eyni zamanda tarix elmində geniş tətbiq olunan konkret elmi metodlar, o cümlədən, tarixi kontekst-müqayisəli təhlil və s. mühüm yer tutur. Belə bir metodoloji yanaşma tədqiq edilən problemi obyektiv şəkildə öyrənməyə imkan vermişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- Dissertasiyada XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycan milli mətbuatının əsasını təşkil etmiş “Kaspi”, “Həyat”, “Tazə həyat”, “İrşad”, “Molla Nəsrəddin”, “Dirilik”, “Füyuzat”, “İqbal”, “Yeni İqbal”, “Şəlalə”, “Açıq söz”, “İstiqlal”, “Azərbaycan” və b. qəzet və jurnalların Azərbaycan sovet tarixşünaslığında zərərli burjuva mətbu orqanları kimi təqdim olunması məsələləri araşdırılmış və bu yanlış mövqenin əsassızlığı konkret faktlarla sübut olunmuşdur;

- demokratik mətbuatda yorulmadan milli məfkurənin gücləndirilməsi və azərbaycançılıq şüurunun yüksəlməsinə çalışan M.Rəsulzadə, Ə.Ağaoğlu, Ə.Hüseynzadə, Y.V.Çəmənzəminli, Ö.F.Nemanzadə, Ü.Hacıbəyli və onlarca başqalarının ünvanına sovet dövründə söylənilmiş haqsız ittihamların əsassızlığı tutarlı sübut və dəlillər əsasında göstərilmişdir;

- sovet totalitar quruluşunun yaranmasına xidmət etmiş bolşevik yönli mətbuat orqanlarının – “Hümmət” (1917-1918), “Dəvət-Qoç” (1906), “Bakinski raboçi” (1906-1908), “Bakinski proletari” (1907-1909), “Zəhmət sədasi” (1917-1918), “Azərbaycan fəqərəsi” (1919-1920), “Yoldaş” (1920), “Al bayraq” (1920) və s.-nin birtərəfli mövqeyi tədqiqatda ətraflı şəkildə öyrənilmiş, onların qüsurlu fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycanın milli dövlətçiliyi və istiqlalına qarşı çıxması təhlil olunmuşdur, dəymiş böyük itkilərin mahiyyəti açıqlanmışdır;

- XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycan milli mətbuatının təşəkkülü və təkamülü proseslərinin özünəməxsus xüsusiyyətləri obyektiv şəkildə işıqlandırılmışdır;

- Şimali Azərbaycanda elm və mədəniyyətin inkişafında milli mətbuatın oynadığı rol geniş qaynaqlar əsasında təhlil olunmuş və dəyərləndirilmişdir;

- Şimali Azərbaycanda siyasi şüurun inkişafında milli mətbuatın rolu geniş şəkildə təhlil edilmişdir;

- Ölkədə ictimai təşkilatların və siyasi partiyaların fəaliyyətində milli mətbuatın rolu əhatəli şəkildə səciyyələndirilmişdir.

- Şimali Azərbaycanda milli-mədəni muxtariyyət və milli-ərazi muxtariyyəti ideyalarının formalaşdırılması və təbliğ edilməsində milli mətbuatın rolu işıqlandırılmışdır;

- Azərbaycanın istiqlaliyyəti ideyasının təşəkkülü, təbliği və əsas-

landirılmasında milli mətbuatın rolu əsaslı şəkildə təhlil olunmuşdur;

- Azərbaycan milli dövlətçiliyi məsələlərinin qoyuluşu, əsaslandırılması və müzakirəsində milli mətbuatın rolu tədqiq edilmişdir;

- Milli dövlətçilik şüurunun formalaşmasında və təkamülündə milli mətbuatın oynadığı fəal və mühüm rol ətraflı şəkildə və ardıcıl olaraq izlənilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin əsas müddəaları və nəticələrindən Azərbaycan mətbuatı tarixinə və jurnalistika elminə dair tədqiqat işlərinin və ümumiləşdirici əsərlərin yazılmasında, mətbuat tarixinə dair dərslik, dərs vəsaiti və s.-nin hazırlanmasında, ali və orta ixtisas məktəblərinin müvafiq fakültələrində xüsusi kursların oxunulmasında, xüsusi seminarların keçirilməsində istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu “Azərbaycanın yeni tarixi” şöbəsində yerinə yetirilmiş, iki dəfə müzakirə olunmuş və müdafiəyə təqdim edilmişdir. Onun əsas məzmunu müəllifin nüfuzlu elmi jurnallarda dərc etdirdiyi məqalələrdə və konfranslardakı çıxışlarında öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

II. DISSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, xronoloji çərçivəsi, öyrənilmə dərəcəsi, mənbə bazası, tədqiqatın qarşısında duran məqsəd və vəzifələr, dissertasiyanın elmi yeniliyi, metodoloji əsası, elmi-praktiki əhəmiyyəti və aprobasiyası verilmişdir.

“Azərbaycanın milli intibahında mətbuatın rolu (XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri)” adlanan I fəsil iki yarım fəsldən ibarətdir.

“Şimali Azərbaycan dövrü mətbuatının yaranması, formalaşması və özünəməxsusluğu” adlanan birinci yarım fəsl XIX əsrin birinci yarısında Tiflisdə nəşr olunan “Tiflisskiye vedomosti”nin həftəlik əlavəsi “Tatar xəbərləri” (1831-1833) və “Qafqazın o tayının xəbəri” (1841-1843) qəzetlərinin milli mətbuatımızın yaranmasında bir hazırlıq mərhələsi rolunu oynamasından, 1875-ci il iyulun 22-də Azərbaycanın böyük təbiətşünas alim və görkəmli jurnalisti Həsən bəy Zərdabinin Bakıda “Əkinçi” qəzetini nəşr etdirməklə milli mətbuatımızın əsasını qoymasından bəhs olunur.

“Əkinçi” qəzetinin nəşri təkcə Azərbaycan xalqı üçün deyil, bütövlükdə türk-müsəlman dünyası üçün çox böyük mədəni, ictimai-siyasi bir hadisə idi. “Əkinçi” qəzetinin ətrafında o dövrün bir çox böyük ziyalıları cəmləşmişdi. Buraya onun redaktoru H.Zərdabi ilə yanaşı M.F.Axundov, N.Vəzirov, Əhsənül-Qəvid, Məhəmmədağa Əlizadə Şirvani və b. müəlliflər daxil idi.

Görkəmli alim Əziz Mirəhmədovun haqlı olaraq yazdığı kimi, “Əkinçi” qəzeti çox tez bağladsa da, Rusiya müsəlmanlarının mədəniyyət salnaməsində böyük bir ad qoydu. Onun milli mətbuat tarixində açdığı yol, yaratdığı ənənələr çox uğurlu, uzunömürlü oldu”.¹ Azərbaycan ədəbiyyatı və mətbuatının bütün qabaqcıl xadimləri hətta “Əkinçi” bağlanandan 20-30 il sonra da onun aktual, əhəmiyyətini itirməyən demokratik-maarifçi ideyalarına yiyələnməyi və həmin ideyaları yaşadıb inkişaf etdirməyi özlərinə borc bildirdilər.²

“Əkinçi” qəzetindən sonra nəşr edilən Azərbaycan milli mətbuat orqanları xalqımızın tərəqqisi və milli mənlilik şüurunun formalaşması yolunda mühüm rol oynadılar. Belə mətbuat orqanlarından biri 1879-cu ildə Səid Ünsizadənin redaktorluğu ilə Tiflisdə nəşr olunmağa başlayan “Ziya” qəzeti idi. Bu qəzet az sonra öz nəşrini “Ziyayi-Qafqaziyyə” adı ilə davam etdirdi.

“Ziya” qəzetində maarif və mədəniyyət məsələlərinə dair, dini xurafatın tənqidinə həsr edilmiş məqalələr, ictimai problemlərdən bəhs edən yazılarla yanaşı tarixi və ədəbi materiallar da çap edilirdi. F.ü.e.d. Ağarəfi Zeynalovun yazdığı kimi: “Ziya”nın redaktoru Səid Ünsizadə ruhani sinfinə mənsub idi, uzun müddət ruhani idarələrində rəsmi vəzifə daşımışdı. Onun təhsilinin, dünyagörüşünün əsasını islam zehniyyəti təşkil edirdi. Lakin ruhani təhsilinə, ruhani məmuriyyətində olmasına baxmayaraq S.Ünsizadə ictimai həyatda baş verən yeniliklərə də biganə qalmamışdı. O, yenilikləri xalq arasında yaymaqla onları tərəqqiyə çatdırmaq istəyirdi. Redaktorun (Səid Ünsizadənin-Z.K.) yaşayıb fəaliyyət göstərdiyi Tiflis mühitinin və qəzet ətrafında toplanmış mütərəqqi fikirli mühərrirlərin də ona müəyyən təsir göstərmiş olduğunu qeyd etmək lazımdır.”³

“Ziya”nın nəşri hələ davam etməkdə ikən, 1883-cü ilin yanvarında yenə Tiflisdə “Ziya” qəzetinin mətbəəsində Cəlal Ünsizadənin (1857-?) (Səid

¹ Mirəhmədov Ə.M. Birinci Azərbaycan qəz..., s. 15.

² Zeynalov A. “Ziya” qəzeti haqqında qeydlər. Nizami adına Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat Muzeyinin əsərləri. III cild. B. 1968. s. 63.

³ Yenə orada.

Ünsizadənin kiçik qardaşı –Z.K.) redaktorluğu ilə “Kəşkül” adlı jurnal çap olunmağa başladı ki, 1884-cü ilin mart ayından o, qəzetə çevrildi. “Kəşkül”də çap olunan bədii, publisist və elmi-kütləvi materialların böyük bir qismi dünya klassiklərinin qabaqcıl əənəllərindən istifadə məsələsinə həsr edilmişdi. “Əkinçi”nin yolunu davam etdirən “Kəşkül”, mühafizəkar ədəbiyyatın əleyhinə çıxaraq, şairləri rus və Qərbi Avropa klassikləri kimi müasir həyatdan yazmağa çağırırdı.¹

“Kəşkül” siyasi məsələlərə xüsusi fikir verirdi. Qəzetdə çıxan məqalələrin birində Azərbaycan mətbuatı tarixində ilk dəfə olaraq “millət” məfhumu aydınlaşdırılmışdır. Burada birinci dəfə olaraq “Azərbaycan milləti” ifadəsi işlənmişdi. “Əvam gəzmək – yuxu yatmaqımı dedin”² başlıqlı həmin məqalədə göstərilir ki, xarici vətəndaş azərbaycanlıdan hansı millətdən olduğunu soruşduqda o, çaşıb qalır.

F.ü.e.d. A.Zeynalov həmin məqalədə qaldırılan bu problemə münasibətini belə bildirir: “Bu felyeton artıq XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın qabaqcıl ziyalıları arasında ictimai və milli şüurun yüksəldiyini, onların “din” ilə “millət” məfhumlarını ayırmağa başladığını göstərir”.³

Akademik İsa Həbibbəyli yuxarıda qeyd etdiyimiz məqalədə işlənən “Azərbaycan milləti” ifadəsini “milli mətbuatımızda işlədilən ilk Azərbaycan milləti ifadəsi” hesab edərək yazır:

“Fikrimizcə, “Əvam gəzmək-yuxu yatmaqımı dedin” məqaləsinin “Azərbaycanlı” imzası ilə çap edilməsi də təsadüfi olmayıb məqalədəki azərbaycançılıq düşüncəsini daha da möhkəmləndirmək məqsədi daşıyır”.⁴

Azərbaycan ziyalılarının yeni ədəbiyyat və milli mətbuat uğrunda apardıqları mübarizə M.Şahtaxılıda da maarifçi-demokratik meyllərin qüvvətlənməsinə səbəb oldu və o, 1903-cü ildə Tiflisdə “Şərqi-Rus” qəzetini məhz belə bir şəraitdə çıxartmağa başladı. Qəzetin nəşr olunmasında M.Şahtaxılıya böyük demokrat C.Məmmədquluzadə və Ö.F. Nəmanzadə yaxından kömək edirdi. Qəzet Rusiya, xüsusilə Qafqaz xalqlarının həyatına böyük diqqət yetirir, Volqaboyu tatarlarından çox yazır, Rusiya-İran münasibətlərindən ətraflı söhbət açırdı.⁵

¹ Zeynalov A. “Kəşkül”də bədii ədəbiyyat. Bakı: 1978. s. 51-52.

² “Kəşkül” qəz., 16 may 1890. № 115.

³ Zeynalov A. “Kəşkül”də bədii ədəbiyyat. ..., s. 69.

⁴ Həbibbəyli İ. Azərbaycançılığa doğru bir addım. “Ədəbiyyat” qəzeti, 20 yanvar 2006.

⁵ Novruzov Ş.H. “Şərqi-Rus”un çağırışı. Bakı: 1988. s. 80, 110.

“Şərqi-Rus”da əməkdaşlığı, M.Şahmurov ilə yaxınlaşması C.Məmməd-quluzadə üçün yaxşı bir məktəb olmuş, ona ideya-yaradıcılıq və qəzetçilik təcrübəsi vermişdi.

Təqdirəlayiq haldır ki, “Şərqi-Rus”un bu çağırışları o, qapanandan sonra da digər mətbuat orqanlarımız tərəfindən davam və inkişaf etdirildi. Belə ki, 1905-ci il inqilabından sonra fəaliyyətə başlayan “Füyuzat” və “Molla Nəsrəddin” jurnalları Azərbaycan ictimai fikrində milli azadlıq və milli müstəqillik ideyalarını daha da inkişaf etdirərək yeni bir demokratik ədəbi məktəbin əsasını qoydular. Filologiya üzrə elmlər doktoru İslam Ağayev bu haqda yazır: “Lakin, təəssüf ki, bu vaxta kimi ədəbi-ictimai fikirdə hökm sürən vulqar-sosioloji münasibətlər Azərbaycan xalqının oyanış yolunda qoşa qanad kimi çırpınmış bu iki müqəddəs məqsədli ədəbi-ictimai fikir cərəyanını bir-birlərinə qarşı qoymuş, onlar hətta barışmaz düşmənlər kimi qarşılaşdırılmışlar. Əslində isə XX əsrin ilk illərində Azərbaycanda milli azadlıq ideyalarının coşğun vüsət tapdığı bir dövrdə fəaliyyətə başlayan Ə.Hüseynzadə, C.Məmməd-quluzadə, M.Hadi, M.Ə.Sabir və digər füyuzatçı və molla-nəsrəddinçi sənətkarların ictimai idealları formaca nə qədər müxtəlif olsa da mənaca həmişə bir məcrada – Azərbaycan xalqının milli azadlığı və müstəqilliyi məcrasında birləşmişdir”.¹

Fəslin “Mətbuat Azərbaycanda elm, maarif, mədəniyyətin inkişafı və yeni təfəkkür uğrunda mübarizədə” adlı ikinci yarım fəslində qeyd edilir ki, XX əsrin əvvəllərində Bakıda neft hasilatı və emalı ilə bağlı kapitalist münasibətlərinin sürətli inkişafı öz təsirini mətbuatda da göstərirdi. Bu illərdə nəşr olunan müxtəlif siyasi yönlü qəzetlər Şimali Azərbaycanda gedən ictimai-siyasi hadisələrə öz münasibətini bildirir və bu prosesləri şərh etməyə çalışırdılar.

1905-ci ilin iyunundan 1906-cı ilin payızına kimi Hacı Zeynalabdin Tağıyevin pulu ilə Bakıda nəşr edilən gündəlik elmi, ədəbi-siyasi qəzet olan «Həyat» milli ruhu ilə azərbaycanlılar arasında böyük rəğbət qazanmışdı.

«Həyat» qəzeti Əli bəy Hüseynzadə (1864-1940), Əhməd bəy Ağaoğlu (1869-1939) kimi ziyalıların milli düşüncələrini xarakterizə edən, türkçülük məfkurəsini ortaya çıxaran orqan olmaqla yanaşı, türklüyün özünü də islamıyyətdən ayrı təsəvvür edə bilmirdi. «Həyat» qəzeti 1906-cı ilin əvvəllərində tirajını müsəlman mətbuatı üçün çox böyük rəqəm olan

¹ Ağayev İ. “Molla Nəsrəddin” tarixən və bu gün. “Ədəbiyyat” qəzeti, 19 aprel 1996.

4000 nüsxəyə çatdırmışdı.¹

Ə.Hüseynzadənin böyük ehtiras və səylə təbliğ etdiyi mühüm məsələlərdən biri də müasir milli ədəbi dili, mətbuat dilini inkişaf etdirmək idi. O, göstərirdi ki, “Zamanca mədəniyyəti islamıyyətin üçüncü dövrü, yəni dövrü, axırı başlıca türk tarixindən ibarət olduğu kibi, məkanca dəxi bu gün kürreyi-ərz üzərində türk dilindən daha mintişar bir dil yoxdur”.²

XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının və milli mənlək şüurunun inkişafında müstəsna xidmətləri olan ziyalılardan biri də Ə.Ağaoğludur. O, «Həyat», «İrşad», “Tərəqqi” və s. qəzetlərdə geniş fəaliyyət göstərir və dərin ictimai-siyasi məzmunlu məqalələri ilə Azərbaycan milli mücadiləsinə yeni töhfələrini verirdi. M.Rəsulzadənin dediyi kimi, «Ağaoğlunun o zamankı fəaliyyəti Azərbaycanın «Oyanış tarixində» başdan-başa bir dövrüdür. Ağaoğlunun girişdiyi bu qələm mücadiləsi baxımsız Azərbaycan dövlətinin quruluşuna təqadüm edən milli oyanış, hərəkatının ən canlı və atəşli dönəmini təşkil edir».³

O dövrdə Ə.Ağaoğlu böyük jurnalistik fəaliyyəti ilə yanaşı Azərbaycanda fəal ictimai-siyasi və təşkilati iş də aparırdı. Onun erməni terrorçularına qarşı yaratdığı «Difai» partiyasının Bakıda, Gəncədə, Naxçıvanda, eləcə də Qarabağda əhali arasında çox böyük nüfuzu var idi.

Şimali Azərbaycanda nəşr olunan satira jurnallarının, xüsusən «Molla Nəsrəddin»in əsas məzmununu ictimai-siyasi məsələlər təşkil edirdi. İlk baxışda məişət mövzuları kimi nəzərə çarpan bir sıra yazı və rəsmlər mahiyyət etibarilə ciddi əhəmiyyəti olan sosial problemlər idi.

«Molla Nəsrəddin» jurnalı ruhanilərin çarizm qarşısındakı yaltaqlığını, satqınlığını cəsarətlə ifşa edirdi. Birinci nömrənin son səhifəsində verilmiş karikaturada ruhanilərin çarizm əlində bir vasitəyə çevrilməsi təsvir edilirdi.

«Molla Nəsrəddin» səhifələrində diqqəti cəlb edən mütərəqqi vətənpərvər ideyalardan biri M.F.Axundov və «Əkinçi» qəzeti sayəsində formalaşmış inkişaf edən milli ədəbi dili daha uca tərəqqiyə çatdırmaq ideyası idi. C.Məmmədquluzadə: «yazıda böyük cürətimiz o oldu ki, açıq ana dilində yazmaqdan biz utanmadıq»⁴ - deməkdə haqlı idi.

Azərbaycan milli intibahının və xalqın yeni təfəkkür tərzinin

¹ Axundov N. Azərbaycan dövrü mətbuatı(1832-1920).Bibliografiya. Bakı: Elm, 1987.s.116.

² ”Füyuzat” jurnalı, 6 fevral 1907.

³ Akçura Y. Yeni türk dövlətinin öncülləri. Ankara: 1981. s. 184.

⁴ Məmmədquluzadə C.Əsərləri, 6 cildə, 3-cü cild. Bakı: Yazıçı 1967. s. 680.

formalaşmasında satirik jurnalların rolu böyük idi. Bu cəhətdən «Bəhlul» (1907), «Zənbur» (1909-1910), «Kəlniyyət» (1912-1913), «Tuti» (1914-1917) kimi jurnalların fəaliyyəti xüsusilə əhəmiyyətli idi.

Bu dövrdə Şimali Azərbaycanda, xüsusən Bakıda mətbuatın geniş yayılması, onlarla qəzet və jurnalın nəşri demokratik tənqidin inkişafı üçün böyük imkanlar yaradırdı. Təkcə bunu göstərmək kifayətdir ki, ancaq Bakıda 1905-1920-ci illər arasında Azərbaycan dilində 130-dan yuxarı qəzet və jurnal nəşr olunmuşdu. Rus dilində buraxılan qəzet və jurnalların sayı 150-dən artıq idi.

Mütləqiyyət quruluşu «azadlıq» sözünə düşmən münasibəti bəslədiyindən, çar məmurları da bu ifadədən oddan qorxan kimi qorxur və azad fikirli insanları xüsusi amansızlıqla təqib edirdi. «Dirilik» məcməsi bu haqda «Müsabiqə» məqaləsində yazırdı: «Halbuki, 9-10 il bundan irəliyə qədər hüriyyətin mənən nə olduğunu yanə dursun, bir kağız üstündə yazılmış kəlməsini də görən yox idi».¹

“Mətbuat və Azərbaycan xalqının siyasi mədəniyyətinin formalaşması” adlı II fəslin “XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda siyasi şüurun inkişafı, ictimai təşkilatların və partiyaların fəaliyyətində mətbuatın rolu” adlı ilk yarım fəslində bildirilir ki, çar Rusiyasında 1905-1907-ci illərin təlatümlü hadisələrinin başlanması ilə Şimali Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında yeni bir dövr açılır. Bu dövr Şimali Azərbaycanda sinfi mübarizənin daha da kəskinləşməsi və milli-azadlıq hərəkatının yeni mərhələyə qədəm qoyması ilə xarakterizə edilir. Xalqla əlaqə saxlamaq və ona təsir etmək üçün mətbuatı ən yaxşı vasitə hesab edən milli ziyalılarımız xalqın ictimai-siyasi və mədəni həyatında onun oynadığı rolu da lazımınca qiymətləndirirdilər.

Mətbuat və onun milli şüurun yüksəlməsində rolu haqqında o dövrün görkəmli nəşir və publisisti Ö.F.Nemanzadənin fikirləri də maraqlıdır: «Millətlərin dərəcəyi-tərəqqiləri məhz bir şeylə ölçülür ki, o da ancaq mətbuatdadır... Mətbuatı olmayan millətin mövcudiyyəti, istiqbalı qətiyyəən yoxdur...

Mətbuat, inqilab, hüriyyət, ədalət bunların cümləsi bir-birinin edadına möhtac yoldaşlardır. Bu səbəblədir ki, mətbuatsız səmərəbəxş inqilab, inqilabsız hüriyyəti-mətbuat ola bilməz... İştə mətbuatın bu qüvvət və təsirini bildikləri üçündür ki, müstəbid padşahların cümləsi nə qədər gücləri

¹ “Dirilik” məcmuəsi, 1915, № 12.

varsa ciddi və haqpərəst mətbuatın məhvinə sərf etmişlərdir və etməkdədirlər».¹ Göründüyü kimi, Ömər Faiq mətbuatı ictimai tərəqqinin əsas təkanverici qüvvələrindən biri olan inqilabi təbəddülatların başlıca açarlarından sayır, hesab edir ki, heç bir mütərəqqi inqilabi hökumət mütərəqqi mətbuatsız mövcud ola bilməz.

XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda siyasi partiyalar və ictimai təşkilatlar formalaşmağa başlayır. Təbii ki, yaranmış şəraitdə, hətta hökumətin bəzi islahatlarına baxmayaraq, milli təşkilatlar imperiya üçün böyük təhlükə hesab olunduğundan yalnız qeyri-qanun fəaliyyət göstərə bilirdilər. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan partiyalarının fəaliyyət istiqamətlərinin tanınmış tədqiqatçısı, t.ü.e.d. İ.S.Bağırovanın təsnifatına görə onları üç əsas qrupa ayırmaq olar: sosialist yönlü, liberal yönlü və milli yönlü partiyalar.²

Qeyd etmək ki, həmin partiyalarla bağlı olan mətbuat orqanları, bir qayda olaraq eyni siyasi-ideya mövqeyində durur, müvafiq dəst-xətti yeridirdi.

1903-1904-cü illərdə yaradılmış “Hümmət” partiyasının öz mətbu orqanları var idi ki, onlardan əsası 1904-1905-ci ilin əvvəllərində dərc olunan «Hümmət» qəzeti idi. Hümmətçilər həmçinin «Dəvət-Qoç» (1906), «Təkamül» (1906-1907) və «Yoldaş» (1920) qəzetlərini nəşr etdirirdilər.

XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda fəaliyyət göstərən siyasi partiyalar içərisində liberal yönlü konstitusiyacı demokratlar-kadet partiyasının Bakı şöbəsi də özünəməxsus yer tuturdu. Bakı kadetlərini azərbaycanlılardan İ.Hacınski, İ.Hacıyev, K.Səfəraliyev təmsil edirdilər. Kadetlərin əsas milli proqram tələbləri Rusiya imperiyasının tərkibində yaşayan xalqların mədəni özünüidarəsinin təmin olunması və ya milli-mədəni muxtariyyətin əldə olunmasından ibarət idi.

Bakı kadetlərinin milli məsələ haqqında mükəllimləri qəzet səhifələrində də öz əksini tapırdı. Onların nəşr etdikləri qəzetlərdən ən əsasları «Baku», «Bakinskije izvestiya», «Bakinskaya nedelya» və «Kavkazskaya reç» qəzetləri idi.

Görkəmli ictimai xadim və publisist olan Ə.Topçubaşov (1865-1934) məqalələrinin bir çoxunda Azərbaycan ictimaiyyətinin bütün təbəqələrinə inamla bildirirdi ki, Qafqazda idarəçilik sistemini tamamilə dəyişməli və

¹ Nemanzadə Ö.F. Mətbuat. “İrşad” qəzeti, 3 iyul 1908.

² Багирова И.С. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века. Баку: Елм, 1997. с. 332-335.

hər şeydən əvvəl «Qafqaz diyarı sakinlərinin yaşayış hüququ bütün Rusiya əhalisi ilə bərabər olmalıdır».¹

Müsəlman konstitusiyaçı partiyasının («İttifaqi-Müslimin») Azərbaycanın şəhərlərdəki fəaliyyəti məsələsinə diqqəti yönəldən tədqiqatçı İ.S.Bağirova göstərir ki, ölkədə bu partiyanın şöbələrinin sayı çox olsa da azərbaycanlı seçicilər bitərəflərin siyahısında olanlara səs vermədilər və 16 mayda Yelizavetpolda, 31 mayda isə Bakı quberniyasında qələbə qazandılar.²

Ə.Topçubaşovdan başqa I dümaya Bakı quberniyasından kommersant M.T.Əliyev və məktəb müəllimi və tərcüməçi A.Muradxanov seçildi.³ Yelizavetpol quberniyasından deputatlığa tanınmış dramaturq Ə.Haqverdiyev və Tiflis dairə məhkəməsinin prokuror köməkçisi İ.Ziyadxanov keçdilər.

1906-cı ildə Ə.Ağaoğlunun təşəbbüsü ilə yaradılmış «Difai» (Müdafiə) partiyasının Mərkəzi Komitəsi Bakıda yerləşirdi. Partiyanın Mərkəzi Komitəsinə Ə.Ağaoğlunun özü rəhbərlik edirdi. 1906-cı ildə Tiflisdə, oktyabrın ortalarında isə Bakı və Yelizavetpol quberniyalarında «Qafqazın Ümummüsəlman müdafiə komitəsi – “Difai” təşkilatı haqqında rus və Azərbaycan dillərində bildiriş- çağırışı üzə çıxdı.⁴

«Difai» partiyası öz fikir və ideyalarını, təbliğati məsələlərini əsasən «İrşad», «Həyat» və «Tərəqqi» qəzetlərində həyata keçirərək yayır, xalqı erməni terror dəstələrinə qarşı birləşməyə səsləyirdi.

Fəslin «Azərbaycan mətbuatı milli mədəni muxtariyyət, milli ərazi muxtariyyəti və tam istiqlal uğrunda mübarizədə» adlı ikinci yarım fəslində Şimali Azərbaycanda sosialist yönü, liberal, monarxist, milli ruhlu partiyalar və onların mətbuat orqanlarının fəaliyyət istiqamətlərindən bəhs olunur.

1911-ci ilin oktyabrında yaradılmış «Müsavat» partiyasının fəaliyyəti ilə Şimali Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatı özünün yeni mərhələsinə qədəm qoydu.

Birinci fəaliyyəti dövründə (1917-ci ilə qədər) partiya gizli fəaliyyət göstərdiyindən hətta onun adını çəkmək belə qadağan olunmuşdu. Digər tərəfdən partiya üzvlərinin az bir hissəsi fəal idi ki, onlar da əsasən lider kimi qəzetlərdə dərc olunan yazıları ilə tanınırdılar.

«İqbal» qəzeti ötən əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda milli-azad-

¹ «Kaspi» qəz. 3 mart 1905.

² Багирова И.С. Политические партии..., с.148.

³ Первая Российская Государственная Дума. СП (б). 1906. с. 129,135.

⁴ Багирова И.С. Политические партии..., с. 163.

lıq ideyalarını yayan və istiqlal mübarizəsini dilə gətirən ilk mətbu orqanlarımızdan biri idi. Qəzet özünün 20 mart 1913-cü il tarixli sayında A.Şaiqin tərcüməsi ilə XIX əsr Dağıstan xalqlarının azadlıq qəhrəmanı Şeyx Şamilə həsr olunmuş “Şeyx Şamil və Qafqaz çiçəkləri” adlı əsəri ana dilində oxuculara təqdim etmişdi. Əsər Şeyx Şamilin çar istibdadına qarşı apardığı milli azadlıq mücadiləsi ruhunu əks etdirdiyindən cəmiyyətdə böyük maraq oyatmış və canlanma yaratmışdı.

M.Rəsulzadə «Dirilik» jurnalında dərc etdirdiyi «Milli dirilik» məqaləsində ağıl məfhumunun həddləri, dini cəmiyyət və millət haqqında mükəlmələr apararaq bu qənaətə gəlir: “Millət dili, dini, ənənələri, ədəbiyyatı, tarix və adətləri bir olan cəmiyyəyi-bəşəriyyəyə deyilir. Təkcə din birliyi milləti təşkil etməz”.¹

Birinci Dünya müharibəsi dövründə milli mətbuatın ən fəal və aparıcı nümayəndələrindən biri «Açıq söz» qəzeti idi. «Açıq söz» qəzeti 2 oktyabr 1915-ci ildən 1918-ci ilə kimi Bakı şəhərində çap olunmuşdur. Gündəlik dərc olunan bu qəzetin ilk nömrəsində sərlövhə altında onun millətçi ideyası siyasəti istiqamətini müəyyən edən «Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək» şüarı yazılmışdır. İctimai-siyasi, ədəbi qəzet olan «Açıq söz»ün nəşrləri və redaktorları M.Rəsulzadə və Məhəmmədali Əbdüləzizzadə idi. Qəzetin redaktəsində müxtəlif vaxtlarda Üzeyir Hacıbəyli və O.Orucov qardaşları iştirak etmişlər.

M.Rəsulzadə «Açıq söz» qəzetində dövlət dumasındakı müsəlmanlardan ibarət deputat qrupunun fəaliyyəti ilə bağlı yazırdı:

«...Müsəlmanlar nə istəyirlər? İstəyirlər ki, müsəlman olduqlarına görə onları tapdalamasınlar. Onları müsəlman olduqlarına görə bürokratçılığa dözməyə məcbur etməsinlər. Onların dili, dini hər cür təzyiqdən azad olsun.

Məgər müsəlmanların bu istəklərinin təmin edilməsi vətənin müdafiəsində dayanan və bundan sonra da hər vasitə ilə vətəni qoruyacaq vətəndaşların patriotluğuna mane olurmu?»²

XX əsrin əvvəllərində yaranmağa başlayan Qərbi Azərbaycan mətbuatı – “Lək-lək” (1914), “Bürhani-həqiqət” (1917) məcmuələri, “Cavanlar şurası” (1917) qəzeti, Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində İrəvan şəhərində və onun əyalətlərində yaşayan türk-müsəlman əhalinin gərgin sosial-ictimai və siyasi həyatını əks etdirməklə yanaşı, çar üsul-idarəsinin

¹ Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı: Nicat 1992. s. 52.

² Yaqublu N. M.Ə.Rəsulzadə. Bakı: 1991. s. 56.

ana dilinə, xalq maarifinə bəslədiyi ögey münasibətini də dolayı yolla oxuculara çatdırırdı. Erməni millətçilərinin azərbaycanlılara qarşı get-gedə güclənən təxribatçılıq və soyqırım əməlləri də həmin mətbu orqanlarda öz əksini tapmağa başlamışdı.

“Lək-lək” jurnalının tədqiqatçısı, t.ü.f.d. İsrafil Məmmədov məcmuənin zəngin çeşidli yazılar dərc etməsi və ictimai mühitə təsiri məsələlərinə toxunaraq göstərir ki, o, çar mütləqiyyəti quruluşunun yeritdiyi eybəcər siyasətin tənqidinə həsr olunmuş 40-a yaxın felyeton, xəbər, satirik şeir, teleqram və məktub dərc etmişdi. Müxtəlif janrlarda olan bu yazılarda kütlələri mövcud quruluşu devirməyə çağırış sədası açıq eşidilməsə də, həmin quruluşun nöqsanlarının aradan qaldırması məsələsi jurnal üçün həmişə aktual mövzu olarq qalırdı.¹

“Bürhani-həqiqət”in çap olunduğu 1917-ci il İrəvan quberniyası azərbaycanlılarının həyatında çox ağır, məşəqqətlərlə dolu bir dövr idi. Türkiyə ərazisindən döyüşlərdən qayıdan erməni könüllü silahlı qoşun dəstələri azərbaycanlılar yaşayan kəndləri, evləri dağıdır, od vurub yandırır, müsəlman əhalisini kütləvi şəkildə qıraraq əsl soyqırımı məruz qoyurdular. “Bürhani-həqiqət” çarizmin devrilməsi xəbərini böyük şadlıqla qarşılayaraq yazırdı: “Hürriyyət baharının ilk günəşi atəş yayan nişan topları kimi işıqlı zərrələrinin bombardmanı istibdadın azad ürəklərə vurduğu buxovlar üzərinə tökərək, bu buxovları məhv etdi. İstibdadın siyah buludları altında zülmət şəkli almış olan vətənimizi səadət, hürriyyət və ədalət ziyası ilə işıqlandırdı. Deməli ki, üzərimizdə hakimiyyət edən müstəbidlərin, siyah qüvvələrin... rəhimsiz cəlladların, ev yıxanların və məzlumların göz yaşı bahasına olaraq istirahət edən canilərin sonu çatdı”.²

Dissertasiyanın III fəslə “Azərbaycan milli dövlətçiliyinin yenidən bərpası və mətbuat” adlanır və iki yarım fəsldən ibarətdir. Fəslin “Azərbaycan mətbuatı və Rusiya Fevral inqilabı” adlı ilk yarım fəslində göstərilir ki, XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycan mətbuatının səhifələrində milli dövlətçilik və muxtariyyət məsələləri açıq şəkildə təbliğ olunmasa da, milli ziyalılarımızın fəaliyyətində və çıxışlarında artıq bu ideyalar səslənməyə başlamışdı. 1917-ci il fevral burjuva-demokratik inqilabından sonra Şimali Azərbaycanda demokratik mətbuat xalqın milli mədəni muxtariyyət

¹ Məmmədov İ.S. İrəvan dəftəri. İctimai fikir tariximizin qəribəsəyən üfüqləri. Bakı: Adiloğlu, 2002. s. 210.

² “Bürhani-həqiqət” məcmuəsi, 26 mart 1917, № 4.

və milli ərazi muxtariyyəti əldə etməsi üçün səylə mübarizə aparırdı. «Yeni İqbal» (1915-1917), «Açıq söz» (1915-1918), «İstiqlal» (1918-1920), «Azərbaycan» (1918-1920), «Азербайджан» (1918-1920) qəzetləri, «Tuti» (1914-1917), «Övraqi-nəfisə» (1919), «Şeypur» (1918-1919), «Əfkari-mütəllimin» (1919) və b. jurnallar müntəzəm olaraq öz səhifələrində xalqın maariflənməsi, milli şüurun inkişafı və Azərbaycanın öz istiqlalına qovuşması istiqamətində məqsədə yönülmüş şəkildə iş aparırdılar. Dövrün ictimai-mədəni hərəkəti, mühüm ədəbi-mədəni və tarixi hadisələri də mətbuatda araşdırma predmetinə çevrilirdi.

Mətbuatda fəal çıxış edən publisistlərin çoxu AXC dövründə əsrin əvvəllərində başlamış milli hərəkətin varisləri kimi meydana çıxdılar. Həmin müəlliflər ədəbi-mədəni inkişafı sosial-iqtisadi tərəqqinin sıx vəhdətində olduğunu geniş xalq kütlələrinə izaha, dövrün ictimai-fəlsəfi xarakterini müəyyənləşdirməyə çalışırdılar. AXC-nin dövlətçilik simvolları və bir sıra əxlaqi-mənəvi dəyər rəmzləri, o sıradan aypara, səkkizguşəli ulduz, milli kimliyimizin təsdiqi olan bayrağın rənglər harmoniyası məhz həmin ziyalıların bədii axtarışlarının məhsuludur.

1917-ci il Fevral inqilabından sonra Şimali Azərbaycanda nəşr olunan digər bir qəzet - «İstiqlal» qəzeti 1918-ci ildən 1920-ci ilə kimi həftədə bir dəfə Bakı şəhərində çap olunurdu. Türk ədəmi-mərkəziyyət «Müsavat» firqəsinin orqanı olan bu qəzet «Heyəti təhriyyə» tərəfindən idarə olunurdu.

Qəzet milli dövlətçilik yolu tutaraq, Sovet hökumətinə qarşı təbliğat aparmışdır. Türkçülük ideyalarını müdafiə edən və antisovet təbliğat aparan Ə.Məmmədşad və M.B.Məmmədşad «İstiqlal» qəzetinin əsas yazarları idilər. Qəzetdə həmçinin Ə.Razi, F.Ağazadə, Ə.Həmdü kimi təcrübəli qələm sahibləri də iştirak edirdilər.

III fəslin “Azərbaycan milli dövlətçiliyinin yenidən bərpasında mətbuatın rolu” adlı ikinci yarım fəslində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra tam sərbəst fəaliyyətə keçən milli mətbuatın, ölkədə gedən dövlət quruculuğu məsələlərini obyektiv işıqlandırmasından bəhs olunur. AXC qurulduqdan sonra «Kaspi», «İstiqlal» «Müsavat», «Hürriyyət», «Övraqi-nəfisə», «Azərbaycan», «Азербайджан» və s. mətbu orqanlar ölkədə bir çox dövlət əhəmiyyətli məsələlərin, elm, təhsil, mədəniyyət, səhiyyə eləcə də parlament və ordu quruculuğu kimi mühüm sahələrin inkişafı ilə bağlı geniş çeşidli yazılar dərc edir, tanınmış ziyalıların fikirlərini oxuculara təqdim edirdilər.

Demokratik milli mətbuat AXC-nin bir çox fəaliyyət istiqamətlərini

geniş əks etdirməklə yanaşı, ölkə parlamentində qəbul olunan yeni qanunların mahiyyətini də ictimaiyyətə açıqlayırdı. Mətbuat kütlənin, xüsusən də savadlı ziyalı təbəqənin yeni qanunlara münasibətini öyrənir və Xalq Cümhuriyyətinin ilk baş naziri Fətəli xan Xoyskinin və digər hökumət rəsmilərinin ölkədə aparılan dövlət quruculuğu ilə bağlı məqalə və çıxışlarını rəsmi dövlət qəzetləri olan “Azərbaycan” və “Азербайджан” da dərc edərək, ictimaiyyətə çatdırırdı.

Demokratik yönlü mətbuat orqanları içərisində öz dəst-xətti ilə seçilən və milli dövlətçilik məsələlərini yorulmadan təbliğ edən “Azərbaycan” və “Азербайджан” qəzetləri Azərbaycanın müstəqilliyinə qarşı yönəlmiş hər cür təxribatçı əməllərə vaxtında cavab verir və milli dövlətçiliyimizin müdafiəsinə qalxırdı. 1919-cu il mayın 8-də “Азербайджан” qəzeti yazırdı: “Bakıda Azərbaycanla bağlı olmayan və onun rifahını istəməyən çoxlu ünsür toplanıbdır. Gürcüstandan çıxdaş edilmiş və Rusiyadan qovulmuş bu adamlar mütləqiyyətçi Rusiyanın onlara verdiyi və Sovet Rusiyasının da boyun olduğu ağalığı qoruyub saxlamaq istəyirdilər. Azərbaycanın müsəlman əhalisi qarşıdakı təhlükəni aydın dərk edir və artıq parlamenti müdafiə etdiyini bildirir”.¹

Şimali Azərbaycanda nəşr olunan bolşevik yönlü mətbuat orqanları «Hümmət» (1917-1918), “El həyatı” (1918), “Beyrəqi-ədalət” (1917), “Zəhmət sədası” (1917-1918), “Gənc işçi” (1919), “Doğru yol” (1919-1920), “Yoldaş” (1920), «Azərbaycan fəqərəsi» (1919-1920), «Al bayraq» (1920), “Qurtuluş yolu” (1920), «Kommunist» (1919-1992) və b. isə Sovet hakimiyyətinin Azərbaycanda qələbə qazanmasına səy göstərir, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyətinə hər vasitə ilə mane olaraq onun mövcudluğunu süquta uğratmaq və yönəltdiyi siyasəti xalq arasında gözdən salmağa çalışırdılar.

Bolşeviklərin fəaliyyətində diqqəti cəlb edən yeganə müsbət cəhət yaqin ki, onların Rusiyada çar istibdadına qarşı sonadək apardığı qətiyyətli mübarizə sayıla bilər. Çünki bolşeviklərin çoxtərəfli mübarizəsi 1917-ci ilin fevral-martında Rusiya imperiyasında çar rejiminin mövcudluğuna birdəfəlik son qoyulmasında böyük rol oynamışdı.

Əsərin “Nəticə” hissəsində müəllifin apardığı tədqiqatların yekunları və başlıca ümumləşdirmələri öz əksini tapmışdır.

¹“Азербайджан” qəzeti, 8 may 1919.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin aşağıdakı məqalə və tezislərində işıqlandırılmışdır:

1. XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda maarifçiliyin təbliğində azərbaycandilli mətbuatın rolu // Tarix və onun problemləri. № 3. 2007, s. 55-59.
2. Azərbaycan dövlətçiliyinin bərpası problemləri və milli mətbuat // “Dirçəliş – XXI əsr” № 128-129, 2008, s. 139-149.
3. Şimali Azərbaycan mətbuatının milli-mədəni və milli-ərazi muxtariyyəti uğrunda mübarizəsindəki roluna dair (1905-1917-ci illər) // “Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə” № 3 (31), 2010, s. 180-188.
4. XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda ictimai təşkilatların və siyasi partiyaların fəaliyyətində milli mətbuatın rolu // Tarix və onun problemləri, № 4, 2010, s. 48-55.
5. Становление, формирование и особенности периодической печати в Северном Азербайджане (конец XIX - начале XX веков) // “Хабаршы” (Вестник), № 2 (61), Алма-Ата 2011, с. 89-92.
6. Birinci Dünya müharibəsi illərində azərbaycanlı əhaliyə qarşı törədilən soyqırımın mətbuatda əksi // AMEA Tarix İnstitutunun Elmi əsərləri, 48, 49, 50-ci cild. (Beynəlxalq elmi konfransın materialları), Bakı: 2014, s. 429-432.

The role of press in the history of socio-political movement in Northern Azerbaijan (early XX century)

SUMMARY

The dissertation consisting of the introduction, 3 chapters, conclusion and sources and bibliography illuminates the role of press in the history of socio-political movement in Northern Azerbaijan (early XX century).

In the introduction the urgency of the subject and scientific novelty is grounded, purpose and objectives are defined, the source studying, scientific and methodological bases are commented, approbation and practical importance of the research are shown.

Chapter I “The role of press in the Azerbaijan national renaissance” (end of the XIX-early XX centuries) elucidates some particular features of the Azerbaijan press formed in the end of the XIX-early XX centuries. Azerbaijan being the colony of Russia and a remote provincial country its press organs were not fully free, however, as noted new genres, political and ideological-aesthetic manners of expression had appeared in this period.

Chapter II “Press and the formation of Azerbaijani people’s political culture” deals with raising of questions of national-cultural autonomy and people’s struggle to win independence in democratic newspapers and magazines like “Kaspi (Caspian)”, “Həyat (Life)”, “İrşad (Irshad)”, “Füyuzat” “Molla Nəsrəddin (Molla Nasreddin)”, “İqbal (Fate)”, “Açıq söz (Free word)” that were published in early XX century in Azerbaijan.

In chapter III “The problems of restoration of Azerbaijan statehood and press” is spoken about the highest point of struggle for national freedom in Northern Azerbaijan like in all Russia after the 1917 year’s February bourgeois revolution, the principal position of Azerbaijan democratic press’ and covering widely basic principles of national statehood idea, reflection of the statehood building issues of the newly formed Azerbaijan People’s Republic (Cumhuriyyət).

In the “Conclusion” are given generalizations and conclusions on the theme of the dissertation.

**Роль печати в истории общественно-политического движения в
Северном Азербайджане (в начале XX века)**

РЕЗЮМЕ

В диссертации, рассматриваются роль и место печати в истории общественно-политического движения в Северном Азербайджане в начале XX в.

Диссертационная работа состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованных источников и литературы.

Во введении обосновывается актуальность темы исследования и научная новизна, определяются цель и задачи исследования, излагается степень изученности, научно-методологические основы, приводится характеристика использованных источников и практическая значимость работы.

Первая глава диссертации называется **«Роль печати в национальном возрождении Азербайджана (конец XIX – начало XX веков)»**. В этой главе показаны некоторые особенности периодической печати Северного Азербайджана в конце XIX- начале XX в. Отмечается, что хотя Северный Азербайджан и являлся колониальной окраиной царской России, а его печатные органы не были полностью свободными, в печати уже появлялись новые жанры и идейно-эстетические формы выражения.

Вторая глава называется **«Печать и формирование политической культуры азербайджанского народа»**. Здесь нашла отражение деятельность газет и журналов демократического направления, таких как «Каспий», «Хаят», «Иршад», Фиюзат», «Молла Насреддин», «Игбал», «Ачыг сёз», поднимавших на своих страницах проблемы национально-культурной автономии.

Третья глава называется **«Печать и проблемы восстановления национальной государственности Азербайджана»**. В главе говорится о принципиальной позиции азербайджанской печати после Февральской буржуазной революции в вопросе национальной государственности, об отражении на ее страницах темы государственного строительства в новообразованной Азербайджанской Демократической Республике.

В **«Заключении»** даны обобщения и выводы по теме диссертационной работы.

Formatı: 60x84 $\frac{1}{16}$. F.ç.v. 1,75.

Tiraj 100 nüsxə.

Turxan Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ им. А.А.БАКИХАНОВА**

На правах рукописи

КЕРИМОВ ЗАФАР МАХМУД оглу

**РОЛЬ ПЕЧАТИ В ИСТОРИИ
ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОГО ДВИЖЕНИЯ
В СЕВЕРНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ
(в начале XX века)**

5503.02 – Отечественная история

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по истории

БАКУ - 2014